

УДК.159.922.76-056.34

Дмитріюк Наталія Степанівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк

Контактний телефон: 095-6296108

ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ В УМОВАХ ПСИХІЧНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Анотація

У статті обґрунтовано теоретичний аналіз феномену психічної депривації особистості дитини у психологічній науці. Проаналізовані чинники, що сприяють виникненню та розвитку психічної депривації у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Встановлено механізми і закономірності виникнення психічної депривації у розвитку дітей. Емпірично виокремлено найтипівіші види та показники психічної депривації у розвитку особистості дитини. Доведено, що психічна депривація створює обмеження для входження особистості дитини в соціум, у ширше соціальне оточення та зумовлює розвиток неадекватності у побудові моделі подальшого спілкування, знижує активне ставлення до життя. Встановлено, що організація достатнього за кількістю й адекватного за змістом спілкування дітей з дорослими, забезпечення багатого стимульного середовища, можливість здійснення рухової активності, емоційне благополуччя – ось головні чинники повноцінного і здорового формування особистості дитини.

Ключові слова: психічна депривація, материнська депривація, види депривації.

Дмитріюк Наталья Степановна, кандидат психологических наук, доцент кафедры педагогической и возрастной психологии Восточноевропейского национального университета им. Леси Украинки, г. Луцк

Контактный телефон: 095-6296108

ЛИЧНОСТНОЕ РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА В УСЛОВИЯХ ПСИХИЧЕСКОЙ ДЕПРИВАЦИИ

Аннотация

В статье обоснована теоретический анализ феномена психической депривации личности ребенка в психологической науке. Проанализированы факторы, способствующие возникновению и развитию психической депривации в исследованиях как отечественных,

так и зарубежных ученых. Установлены механизмы и закономерности возникновения психической депривации в развитии детей. Эмпирически выделены наиболее типичные виды и показатели психической депривации в развитии личности ребенка. Установлено, что организация достаточного по количеству и адекватного по содержанию общения детей с взрослыми, обеспечение богатой стимульной среды, возможность осуществления двигательной активности, эмоциональное благополучие – вот главные факторы полноценного и здорового формирования личности ребенка.

Ключевые слова: *психическая депривация, материнская депривация, виды депривации.*

Dmitriyuk Natalia Stepanovna, Cand. Sc. Psychology, Associate Professor of Department of Pedagogical and Age-dependent Psychology of the East Europe National University the name of Lesya Ukrainka, Lutsk

Contact telephone: 095-6296108

PERSONALITY CHILD'S DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF PSYCHICAL DEPRIVATION

Summary

In the article the theoretical analysis of the phenomenon of psychic deprivation of the child's personality in psychological science. The factors that contribute to the emergence and development of psychological deprivation in studies of both domestic and foreign scholars. Mechanisms and conformities to law of origin of psychical deprivation are set in children's development. The most typical kinds and indexes of psychical deprivation are empiric selected in development of child's personality. It is well-proven that psychical deprivation creates limitation for included of child's personality in society, in wider social surroundings and predetermines development of inadequacy in the construction of model of subsequent intercourse, reduces active attitude toward life. It is set that organization sufficient after an amount and adequate on maintenance socializing of children with adults, providing of rich stimulation environment, possibility of realization of motive activity, emotional prosperity – the main factors of the valuable and healthy forming of personality of child here.

Keywords: *psychological deprivation, maternal deprivation, types of deprivation.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Порушення або неповнота різносторонніх зв'язків і відносин завжди або майже завжди призводять до підвищення вірогідності загрози безпеки життя і діяльності людини. Відсутність можливостей задоволення потреби у взаємодії негативно впливають на стан організму і детермінують розвиток психічної депривації.

Своєчасне налагодження правильних емоційних взаємостосунків між дитиною і дорослим обумовлюють успішність пізнавальної діяльності та її фізичний і психічний розвиток. У сучасних умовах сімейного та суспільного виховання виникають психічні порушення, що загострюють цілу низку соціально-психологічних проблем, що супроводжуються деприваційними ситуаціями: в закладах, у сім'ї, як у здорової, так і у дефектної дитини.

Таким чином, дослідження феномена депривації є наразі дуже актуальним.

Мета статті – аналіз проблеми психічної депривації та становлення особистості дитини в деприваційних умовах.

Предмет дослідження склали вплив депривації на психічний розвиток особистості у дитячому віці.

Основними завданнями дослідження були: 1) науково-психологічний аналіз феномену депривації; 2) створення основних концептуальних ліній теоретико-емпіричного дослідження; 3) дослідження розуміння психічної депривації, її причин, а також психологічних чинників її виникнення та виявлення; 4) вивчити наслідки впливу різних видів депривації.

Мета наукового пошуку полягає в концептуальному осмисленні психологічної суті феномену психічної депривації й залученні розгалуженого методичного інструментарію, який дозволить розробити логічно узгоджений науково-понятійний апарат дослідження, поставити конкретні завдання та домогтись їх вирішення: від побудови теоретичних конструктів – до отримання емпіричних результатів.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Отож, з метою пошуку сімейних форм піклування про дітей-сиріт пов'язано введення терміна у науковий обіг. Теорія депривації увібрала в себе численні традиції вітчизняної психології, педагогіки та філософії.

Вперше дослідниками проблеми депривації були представники класичного психоаналізу: З.Фройд, Р.Шпіц, А.Фрейд, Дж.Боулбі, Д.Робертсон, С.Фрейберг, М.Малер,

Д.Віннікота. У своїх працях вони зводять психічну депривацію у дитячому віці до материнської депривації, до взаємовідносин «мати – дитина».

Узагальненню багаточисленних емпіричних даних, що стосуються проблеми депривації, присвячено монографію чехословацьких авторів Й.Лангмейєра та З.Матейчека «Психологічна депривація у дитячому віці». У ній автори виокремлюють найважливіші потреби дитини в процесі її розвитку і, відповідно, форми депривації та можливості задовольнити ці потреби [6].

Л.Виготський в своїх працях довів, що реабілітація депривованих дітей має бути акцентована не в бік зміни реакції дитини, а саме – на ліквідацію причин депривації. Вчений трактує затримки розвитку як результат депривації спілкування й контактів із зовнішнім світом, оточуючими [2].

Згідно культурно-історичній концепції Л.С.Виготського, розвиток відбувається в процесі інтеріоризації культурно-історичного досвіду й соціальних стосунків, при цьому дорослий виступає для дитини в якості носія цього досвіду й найважливішого джерела розвитку[2; 3]. Тільки в постійному контакті з дорослим можлива інтеріоризація як основний механізм розвитку. Крім того, цей контакт сприяє формуванню в дитині потреби в прихильності до близького дорослого.

Однією з центральних ідей Л.С.Виготського є визначення найважливішою умовою розвитку дитини соціальної ситуації її розвитку – систему стосунків між дитиною певного віку та соціальною дійсністю. Девіантна турбота перетворює соціальну «ситуацію розвитку» для дитини в ситуацію неможливості, сприяє виникненню у неї загальної напруги та на цьому фоні тяжких афективних станів. Таке розуміння повністю співпадає з положеннями теорії об'єктних відношень.

Погляди Л.С.Виготського знайшли свою розробку в концепціях інших вітчизняних психологів, які також розглядають дитинство як результат соціогенезу взаємодії дитини та дорослих. Так, В.М.М'ясищев визначає головною умовою гармонійного розвитку особистості - багатство стосунків із оточуючим світом і підкреслює необхідність дослідження ситуацій, які треба розглядати в якості найбільш значущих джерел депривації для конкретної особистості [7].

Сучасні дослідники проблеми депривації Я.О.Гошовський, І.В.Дубровіна, С.Ю.Мещерякова, В.С.Мухіна, Г.В.Сем'я, Є.О.Смірнова, Є.А.Стребелева, Т. Н. Щасная,

А. М. Прихожан, Н. М. Толстих, Т. І. Шульга, Л. М. Шипіцина, І. В. Ярославська у своїх наукових працях розглядають фактори, які обумовлюють появу різних видів депривації.

Провідну роль спілкування з дорослими у розвитку дітей, що виховуються в умовах психічної депривації, розглядали М.І.Лісіна, Л.Н.Галігузова, Т.В.Гуськова, І.А.Залісіна, Є.О.Смірнова.

Вивчення особливостей психічного розвитку дітей (І.Бех, В.Вінс, Я.Гошовський, Н.Карасьова, М.Кулеша, Л.Осьмак, А.Прихожан, Н.Толстих, Т.Юферева) вказують на те, що родинна депривація є негативним чинником особистісного становлення дітей-вихованців інтернатних закладів.

Я.О.Гошовський підкреслює, що нехтування депривованою особистістю довколишнім мікросоціумом призводить до появи цілої низки психологічно дискомфортних станів, викривлених і роздроблених компонентів образу Я, що неминуче відбивається на всій структурі самосвідомості. Чітко простежується самозанурення, пригнічене самокопирсання, що реалізується в хисткому й хаотичному образі Я та в загальній особистісній дезадаптації [4; 5].

Особливу увагу дослідженню явища психічної депривації як наслідку негативного соціально-психологічного впливу, якого зазнають вихованці закладів інтернатного типу, приділяли Т.О.Басілова, В.І.Брутман, Л.С.Волинець, М.М.Малофеев, Є.А.Стребелева та ін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих наукових результатів.

Родина є природним середовищем первинної соціалізації, стартовим майданчиком входження дитини у світ, джерелом духовної, емоційної, матеріальної підтримки. Ще до народження та з перших днів появи дитини на світ сім'я покликана зберігати фізичне та психічне здоров'я малюка, розвивати його особистісний потенціал, задовольняти його життєво важливі потреби. Емоційне сприйняття навколишнього світу починається ще в преперенатальний період, а після народження воно збагачується, урізноманітнюється, ускладнюється. Входження в соціум супроводжується різноманітними переживаннями дитини – виявляє інтерес, подив, радість, горе, гнів, страх, сором, антипатію, хвилювання... Малюк диференціює явище соціальної дійсності у двох вимірах – приємні – неприємні, безпечні – небезпечні. Якщо ті чи інші реакції набувають характеру тенденції, вони перетворюються на емоційні риси. Тому вкрай важливо, щоб переживання малюка мали різну забарвленість, щоб серед них переважали позитивні, щоб у душі зростаючої особистості посилилася довіра до світу людей [8].

Види депривації зазвичай виділяють в залежності від того, яка потреба не задовольняється. Чехословацькі автори Й.Лангмайер та З. Матейчек у монографії «Психологічна депривація у дитячому віці» виділяють такі основні види депривації:

1. Депривація стимульна (сенсорна): недостатня кількість сенсорних стимулів або їх обмежена мінливість. З цим видом депривації стикаються в будинках дитини та інших інтернатних закладах.

Для повноцінного психічного розвитку дитина потребує середовища, забезпеченого стимулами різної модальності (тактильні, візуальні, акустичні подразники). Стимульний дефіцит або стимульне перевантаження можуть впливати і на фізіологічні процеси. Даний вид депривації виникає в збідненому середовищі при нестачі зорових, слухових, дотикових та інших стимулів або при розладах функцій основних органів чуття. Таке середовище, викликає «сенсорний голод» та шкідливе для людини в будь-якому віці. Однак, для дитини воно виявляється найбільш пагубним. Необхідною умовою для дозрівання мозку у дитячому і ранньому віці є достатня кількість зовнішніх вражень, так як саме у процесі надходження в мозок і переробки інформації різної модальності, що надходить із зовнішнього світу, відбувається активний розвиток органів чуття і відповідних структур мозку. Збіднене середовище негативно впливає на дозрівання мозку у дитячому і ранньому віці. Ті ділянки мозку дитини, які не тренуються починають атрофуватися, і якщо дитина знаходиться в умовах сенсорної ізоляції, що існує у дитячих будинках, то відбувається різке відставання і уповільнення всіх сторін розвитку: своєчасно не розвиваються рухи, не виникає мова, відмічається затримка розумового розвитку. В силу відсутності сприятливих умов по їх подоланню як в дошкільному, так і в молодшому шкільному віці ці зони відставання, як правило, не зникають, а ще й ускладнюються, нерідко приводять до затримок психічного розвитку. Наслідки сенсорної депривації найбільш виражені у дітей, від яких відмовилися у пологовому будинку. У таких дітей спостерігається слабкість і навіть відсутність реакції на мову дорослого, виражена затримка емоційного та інтелектуального розвитку, негативні особливості характеру (діти емоційно лабільні, нерішучі, безініціативні, нецілеспрямовані).

Таким чином, збіднене середовище негативно впливає на розвиток не тільки сенсорних здібностей дитини, але й її особистості та усієї психіки в цілому.

2. Депривація значень (когнітивна): виникає в умовах надто мінливого хаотичного або не досить мінливого зовнішнього середовища; структура зовнішнього світу

без чіткого впорядкування і сенсу, яка не дає можливості розуміти, передбачати і регулювати необхідну для нормального розвитку специфічну стимуляцію. Деякі автори розглядають когнітивну депривацію як один з феноменів ранньої материнської депривації.

Важливою основою психічної потреби дитини є потреба диференційованої і постійної структури зовнішніх стимулів, тобто певного осмисленого порядку стимулів.

Стимульна ситуація відрізняється, характером потреби: розвиток дитини стимулюється нею передусім тоді, коли представлені умови для розуміння структури зовнішнього світу та надає впевненість у наявності активного контролю за діяльністю.

3. Депривація емоційного ставлення (емоційна): недостатня можливість для встановлення інтимного емоційного ставлення до певної особи або розрив такого емоційного зв'язку, якщо він уже був налагоджений. Оскільки для дитини такою близькою людиною найчастіше є мати, то емоційну депривацію в ранньому віці часто ототожнюють з материнською депривацією.

Термін «материнська депривація» застосовується для опису випадків, коли виявляються розірваними вузи прив'язаності між дитиною та матір'ю, якщо діти з раннього дитинства позбавлені материнської турботи, любові, уваги, опіки. Дж.Боулбі стверджує, що рання розлука з матір'ю призводить до синдрому «афективної тупості». Внаслідок материнської депривації у дитини формується активне неприйняття самої себе, нездатність до дружби, любові, відсутність спільності, подібності з іншими людьми, нехтування собою та іншими. Найчастіше все це знаходить своє вираження та розрядку в агресії, що спрямована на інших людей і проявляється або на зовнішньому рівні (задирикуватість, брутальність, втрата самоконтролю, гнів, обурення, агресивна жестикуляція), або на внутрішньому «прихованому» (озлобленість, недобррозичливість, готовність «дати здачу» в найдошкульніший момент, «зірвати зло» на будь-кому).

Розлука з матір'ю ніколи не проходить безслідно, діти, які ростуть без матері не відчують позитивного впливу на формування мотивів своєї діяльності, шкали цінностей, ідеалів, оцінок. В них виникає почуття незахищеності, непотрібності, що в свою чергу позначається на їх психічному розвитку і на їх подальшому ставленні до інших людей та до усього, що знаходиться навколо них (недовіра, песимістичні погляди на життя, невпевненість, невміння дарувати любов та ласку своїм дітям, уникнення соціальних контактів) [1]. Таким чином, наявність у дітей материнської депривації є джерелом численних проблем, серед яких не останнє місце належить труднощам у спілкуванні.

Узагальнений портрет особистості, що формується у дитини з народження та опинилася в умовах материнської депривації можна представити таким чином: інтелектуальне відставання, невміння вступати в значимі відносини з іншими людьми, млявість емоційних реакцій, агресивність, невпевненість у собі. На відміну від дитини, позбавленої материнської турботи з моменту народження, розвиток особистості дитини, яка мала матір, але втратила її, відповідає неврологічному типу.

Ізоляція дитини від матері, зазвичай, призводить до тяжких наслідків інтелектуального розвитку та особистісних функцій, які не піддаються виправленню. Недоліки виховання, пов'язані з відсутністю материнського «тепла» та любові, полягають у тому, що дитина виявляється дезорієнтованою в духовних цінностях, у тому числі й цінностях власного «Я» [9].

4. Депривація ідентичності (соціальна): обмежена можливість для засвоєння певної самостійної соціальної ролі через ідентифікацію з дорослою людиною або старшою дитиною (наприклад, в умовах неповної сім'ї або її відсутності) [2].

Депривація ідентичності виникає в результаті обмеження можливостей засвоєння автономної соціальної ролі. Важливе значення в розвитку соціальної депривації має попередній досвід спілкування. Чим багатший внутрішній, духовний світ людини і чим активніша вона своїми життєвими помислами, задачами, уявленнями пов'язана зі світом, культурою, тим більш стійкою і толерантною є людина до виникнення деприваційного синдрому. Враховуючи важливість рівня особистісної зрілості як фактору толерантності до соціальної ізоляції, можна припустити, що чим менша дитина, тим пагубнішою для неї буде соціальна ізоляція. У школі-інтернаті спілкування зі старшими дітьми та дорослими досить обмежене, збідненим є одне з найважливіших джерел постійного накопичення досвіду і знань - комунікація. Якщо не знайти способів заповнити цю порожнечу, то загальний розвиток дитини може бути загальмований. Діти в школі-інтернаті перебувають і спілкуються переважно в колективі однолітків, тому в них значно обмежений досвід спілкування з дітьми інших вікових категорій. Тривалі негативні переживання дитини через відсутність емоційних контактів із близькими дорослими можуть призвести до негативних наслідків - формування «комплексів». Один із таких комплексів К.Обуховський називає комплексом «Попелюшки». Дитина, яка має такий комплекс, відчуває себе гіршою за інших дітей, але в той же час вірить у якесь диво, в те, що одного щасливого дня все зміниться [10].

Окреслені аспекти проблематики видів депривації активно використовуються при застосуванні психодіагностичних засобів у виявленні депривованих дітей. Діагностика депривації є достатньо складною. У її використанні необхідною є співпраця цілого ряду фахівців: педагога, психолога, педіатра, соціального та медичного працівника. Довготривале спостереження за дитиною і постійний контроль розвитку є дієвим діагностичним інструментом, що надає можливість вчасно реагувати на труднощі та відхилення, що виникають поступово на окремих етапах розвитку особистості.

Одним з важливих методів виявлення ознак депривації у дітей є бесіда. Як правило, дуже рідко діти зовсім не йдуть на контакт і відмовляються від обстеження. Якщо таке відбувається, то це свідчить або про неправильний підхід психолога, або про особистісну патологію, або ж афективні порушення (депресія, дисфорія). Використання психодіагностичних методик є запорукою виявлення проблем депривованої особистості в умовах нашого трансформаційного суспільства. Вони підбираються в залежності від поставлених завдань. Важливу роль у контексті критеріїв успішного тестування найсуттєвішим слугує запит вчителів, батьків у зв'язку з труднощами у спілкуванні, поведінки, конфліктністю, неуспішністю.

Загалом, слід відзначити, що виявлення депривації тісно пов'язане з розумінням основного конфлікту взаємовідносин у психологічному просторі, а також зв'язку депривованості з різними рисами та особливостями самосвідомості особистості. Психодіагностичне вивчення депривації здійснюється за допомогою пакету методик для визначення невротизації, тривожності, самооцінки та ін.. Найбільш поширеними є проєктивні методики, зокрема малюнкові тести. Малюнкова діагностика універсальна для дітей будь-якого віку і будь-якої національності. Від своєчасного виявлення ознак депривації залежить і ефективність корекційно-терапевтичних та виправних заходів.

Загалом, теоретичні результати дослідження дають підстави для таких **висновків:**

1. На сучасному етапі проблема дослідження феномену депривації має важливу практичну цінність та не є завершеною і стійкою. Депривація - термін, який означає позбавлення або обмеження можливостей задоволення життєво важливих потреб.

2. Наслідки депривації проявляються в тому, що в результаті відсутності можливостей задоволення потреби у взаємодії діти не здатні пристосуватися до ситуацій, що звичайні й бажані для суспільства в цілому.

3. Позбавлення любові, сімейного піклування, негативний ранній досвід емоційних взаємостосунків із значущими близькими сприяють появі у дитини різноманітних відхилень її психічного та особистісного розвитку. Психічна депривація створює обмеження для входження особистості в соціум, у ширше соціальне оточення, зумовлює розвиток неадекватності у побудові моделі подальшого спілкування, знижує активне ставлення до життя.

4. Психологи виділяють різні види депривації. Усі види депривації несуть пагубні наслідки. Причина виникнення депривації ґрунтуються на тому, яка психічна потреба обирається за базову. Більшість авторів зупиняються переважно на таких видах депривації і визначають їх зміст приблизно однаковим чином:

- сенсорна депривація іноді описується поняттям «збіднене середовище», тобто середовище, в якому людина не отримує достатню кількість зорових, слухових, дотикових та інших стимулів. Таке середовище може супроводжувати розвиток дитини, а також включатися в життєві ситуації дорослої людини;

- когнітивна (інформаційна) депривація перешкоджає створенню адекватних моделей навколишнього світу. Якщо немає необхідної інформації, уявлень про зв'язки між предметами і явищами, людина створює «уявні зв'язки» (за І.П.Павловим), у людини з'являються помилкові переконання;

- емоційну депривацію можуть переживати як діти, так і дорослі. Стосовно дітей іноді використовують поняття «материнська депривація», наголошуючи на роль емоційного взаємозв'язку дитини і матері; розрив або дефіцит такого зв'язку призводить до порушень психічного здоров'я дитини;

- соціальна депривація в літературі трактується досить широко. З нею стикаються і діти, які живуть або навчаються в закритих установах, і дорослі, які з тих чи інших причин перебувають в ізоляції від суспільства або мають обмежені контакти з іншими людьми, літні люди після виходу на пенсію та ін.

5. Нагромадження різноманітних видів депривації призводить до нівелювання індивідуально-неповторної психоструктури особистості. Найчастіше дитина зазнає одночасного впливу декількох видів депривації, які тісно переплітаються між собою. Деякі з них можуть об'єднуватися, одна може бути наслідком іншої.

6. Організація достатнього за кількістю й адекватного за змістом спілкування дітей з дорослими, забезпечення багатого стимульного середовища, можливість здійснення

рухової активності, емоційне благополуччя – ось головні чинники повноцінного і здорового формування особистості дитини. Незадоволення потреб, відповідно до таких факторів, призводить до виникнення депривації, яка, в залежності від своєї інтенсивності та тривалості, набуває часто незворотній негативний вплив на психічний розвиток дитини, веде до затримки її розумового та особистісного розвитку, сприяє ускладненню встановленню контактів з соціальним оточенням у майбутньому.

Перспективи подальшого вивчення окресленої проблематики ми вбачаємо в поглибленні теоретичних та емпіричних аспектів вияву вікових особливостей проблеми психічної депривації та проведенні діагностичних досліджень з метою виявлення та попередження психічної депривації у дітей інтернатних закладів.

Література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Общ ред. В.Я. Пилиповского / Р. Бернс. - М.: Прогресс, 1986. - 422 с.
2. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии / Выготский Л.С. – СПб.: СОЮЗ, 1997 – 224 с.
3. Васильева Н.Л. Теория и методология современного детского психоанализа / Васильева Н.Л. – СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 160 с.
4. Гошовський Я.О. Ресоціалізація депривованої особистості: [монографія] / Ярослав Гошовський. – Дрогобич: Коло, 2008. - 480 с.
5. Гошовський Я.О. Становлення образу Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Гошовський Ярослав Олександрович - К., 1995. - 177 с.
6. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З.Матейчек; пер. Г.А. Овсянникова. – Изд. 1-е русск. – Прага: ЧССР: Авиценум. Медицинское издательство, 1984. - 334с.
7. Мухина В.С. Лишенные родительского попечительства / В.С.Мухина – М.: Просвещение, 1991. - 223 с.
8. Методичні рекомендації до програми розвитку та виховання дитини раннього віку «Зернятко» / за ред. О.Л. Кононко. – К. : Кобза, 2004. – С. 28.
9. Прихожан А.М. Дети без семи / А.М Прихожан, Н.Н. Толстых. - М.: Педагогика, 1990 - 158 с.

10. Психологические особенности формирования личности школьника: сборник научных трудов / И.В. Дубровина. – Москва: АПН СССР, 1983. – 138 с.